
I CONGRÉS D'ESTUDIS DE LA FOIA DE CASTALLA
HOME I PAISATGE
ACTES

ORGANITZAT PEL CENTRE D'ESTUDIS LA FOIA
COORDINADORS: MAURO S. HERNÁNDEZ PÉREZ - JUAN A. MIRA RICO

EDITA: MI AJUNTAMENT DE CASTALLA
REGIDORIA DE CULTURA · REGIDORIA DE PATRIMONI

©MI AJUNTAMENT DE CASTALLA - CENTRE D'ESTUDIS LA FOIA

© DELS TEXTOS: ELS AUTORS

Portada i maquetació: Grafistec

Edita: MI Ajuntament de Castalla

ISBN: 84-606-3590-2

Dip. legal: A-427-2004

Imprimeix: Grafistec, s.c.v.

ÍNDIX

PRESENTACIÓ	6
PRÓLEG	7
PONÈNCIA	
Los archivos municipales, fuente para la historia de los pueblos: Mención especial al archivo municipal de Ibi <i>Mª José Martínez Tribaldos</i>	11
COMUNICACIONS DE L'ÀREA D'ANTROPOLOGIA	
Castalla i Onil en l'origen de la festa de moros i cristians (1473-1804) <i>Miguel-Angel González Hernández</i>	25
Carlistes, moros i cristians: Aproximació dels biscaïns d'Onil i comparses afins	39
<i>José María Espinosa Mira</i>	
COMUNICACIONS DE L'ÀREA D'ETNOGRAFIA	
Piedra, fuego y molienda: Las primeras industrias de yeso en la Foia de Castalla desde una perspectiva arqueológica	59
<i>Jesús García Guardiola</i> <i>Cristina E. Rizo Antón</i>	

CASTALLA I ONIL EN L'ORIGEN DE LA FESTA DE MOROS I CRISTIANS (1473-1804)

Miquel-Àngel González i Hernández*

Als festers de Castalla i Onil.

1. INTRODUCCIÓ

Aquesta comunicació resumeix un treball més ampli realitzat per encàrrec de l'Agrupació de Comparses de Moros i Cristians de Castalla i de l'Associació de Comparses de Moros i Cristians d'Onil. De Castalla i d'Onil es pretenien conèixer tres aspectes relacionats amb el desenvolupament de les seues actuals festes patronals que inclouen la celebració de Festes de Moros i Cristians. Les tres línies d'investigació que s'han seguit a través de la documentació consultada han sigut: primer, conèixer l'origen de les festes religioses i buscar l'any d'oficialitat de les festes patronals; segon, mostrar la relació directa existent entre l'ús de la pólvora a través de les milícies urbanes i les festes locals i tercer, donar a conèixer el conjunt d'expedients realitzat entre 1771 i 1804 que estan relacionats amb els festejos denominats amb els "alardos", "soldadesques" i "festes de Moros i Cristians". Dit treball ha sigut coordinat per Frederic Cerdà i Bordera (Castalla), María José Aroca Fuentes y Juan José Albero (Onil).

Doncs bé, en estos expedients que es conserven en l'Arxiu Històric Nacional de Madrid (secció Consells) i en l'Arxiu del Regne de València (secció Reial Acord) es pot apreciar que només les viles que van realitzar els recursos sol·licitant permís per al tir de pólvora són les que poden demostrar documentalment la realització de soldadesques o de Festes de Moros i Cristians.

El primer recurs alacantí és el realitzat l'any 1785 per Alcoi i l'últim és el de Castalla de 1804, entre un i altre apareixen un conjunt de viles molt pròximes a la Foia. Encara que cal fer l'excepció que Caravaca de la Cruz, en l'antic regne de Múrcia, va realitzar el primer recurs en 1777. Aquestos recursos només pretenien que el Consell de Castella compreguera i autoritzara que les festes locals utilitzaven un component militar, l'ús de la pólvora. Per això, la pólvora formava part de les seues festes i formava part de la seua identitat com a pobles, d'ací que no es conformaren amb deixar de disparar sinó que recorregueren amb la intenció de recuperar una cosa pròpia en el seu ritual fester. Tot este procés de recursos començà a causa de l'orde del rei Carles III publicada a través del Consell de Castella a l'octubre de l'any 1771. En ella es prohibia el tir d'arcabussos i escopetes amb pólvora dins dels pobles. Quelcom que es va complir en totes les viles espanyoles, només en la zona llewantina es van produir estes reclamacions. Eixe motiu era la celebració de les seues festes populars, les festes dels veïns d'eixes zones de la Foia de Castalla, l'Alcoià-El Comtat i la vall d'Albaida.

* Centre d'Estudis Locals del Vinalopó i Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta.

2. LES FESTES RELIGIOSES CONVERTIDES EN FESTES OFICIALS

L'exemple de la villa de Sax, situada a l'antic regne de Múrcia, permet conèixer com en qualsevol poble era habitual que existira una devoció per un sant i anys després este sant podia ser nomenat patró principal o secundari (menor). És important comentar el cas de la devoció de Sax a Sant Blai perquè també este sant era de devoció comuna a les viles de Castalla i Onil.

La història és la següent: la devoció a Sant Blai a Sax era prou antiga i en un dels documents coneguts es parla de la celebració l'any 1561 d'una processó dedicada al Corpus Christi que es dirigeix a l'ermita de Sant Blai. Com ja assenyalara l'historiador Vicente Vázquez (2000) la vila de Sax mantenia una devoció popular a causa d'una epidèmia en què se suposa que este sant va intercedir. Dita devoció popular va fer que es construïra una ermita. Amb el pas dels anys i després d'una altra successió d'epidèmies, l'any 1627, el consell de la vila de Sax va decidir votar-lo com a patró principal. D'aquesta manera, va sorgir el patronat que es manté actualment basat en una devoció antiga que no es va fer oficial fins 1627.

Sax també tenia altres devocions populars com la Mare de Déu de l'Assumpció (titular de l'església parroquial), Santa Bàrbera, Santa Eulàlia, etc. però cap d'eixes devocions assolí el vot oficial de la vila. En la reunió municipal celebrada a primers de l'any 1627 s'expliquen els motius del patronat de Sant Blai sobre la vila de Sax: *"de que muchos años a esta parte, en los lugares circunvecinos a esta villa, ha habido y de presente hay un mal que se llama garrotillo o mal de garganta (...) a esta villa le habrá librado nuestro Señor de semejante enfermedad por intercesión del bienaventurado San Blas (...) en esta villa que tiene en grande veneración y aunque su día no se manda guardar"* (Vázquez, 2000: 67). Pocs mesos després, este nomenament oficial va ser ratificat pel bisbe de la diòcesi de Cartagena a la qual pertanyia Sax.

Amb este ampli preàmbul sobre la vila de Sax es vol deixar constància que, a Castalla i a Onil és més que possible que succeïra quelcom semblant. La falta de documents en els arxius de Castalla i Onil fa necessari buscar comparacions en altres pobles. Les devocions locals de Castalla a Sant Blai, Sant Abdó i Sant Senént, Sant Roc, la Mare de Déu de la Nativitat, la Mare de Déu de l'Assumpció o la mateixa Mare de Déu de la Soledat devien ser devocions antigues de tradició, però només algunes d'elles van aconseguir el vot oficial. Tots ells foren patrons principals i patrons menors amb nomenament oficial de la vila de Castalla –cadascú en la seua època–:

- patrons principals: Mare de Déu de l'Assumpció, Mare de Déu de la Nativitat, Sant Roc i Mare de Déu de la Soledat.
- patrons menors: Sant Blai, Santa Bàrbera, Sant Abdó i Sant Senént. Van ser anomenats en consell de 15 de setembre de 1697. Es tracta de l'únic document localitzat que demostra el seu nomenament oficial com a patrons menors de la vila de Castalla: *"Ítem fonch proposat per dit jurat en cap, que com és notori en la present vila i a muntada devoció als glorios Sant Blai Bisbe i màrtir, a Sant Abdó i Senent i a Senta Barbera Verjurat i màrtir i el reverend clero no pot resar en els festivitats de dits sants, lo que poria fer si la vila els nomenas per Patrons menors. I així brollaren determinar el que als pareixiere en esta matèria. E oïdo la dita proposta apres molts colloquis (...) determinarem, que votaren, voten per Patrons menor de dita, i present vilaa dits Glorios Sant Blay Bisbe i màrtir; als glorios Sant Abdó i Senent i a la gloriosa Senta Barbera Verjurat i màrtir, perquè ems patrosinem en tots els aflicions i necessitats així comuns així com particulars"* (AMC. Consell de 15-setembre-1697, sf).

Les devocions religioses d'Onil també eren antigues però només alguns serien nomenats patrons oficials, encara que no es conserva ni un sol document que ho demostre sobre: la Mare de Déu de la Salut, Sant Bonaventura, Sant Antoni Abad, Sant Blai, Sant Josep, Santiago, Santa Anna, Sant Joaquim i Santa Eufèmia.

Sobre els patronats únics. El reverend Vañó Silvestre (1998) ens precisa com en cada població es podia disposar només d'un patró local: *"una de les atribucions dels jurats era la de declarar patrons de les localitats, per lo que al ser tantos el Papa Paulo III va haver de posar orde i així, amb Butlla datada a Roma el 20 de febrer de 1642, va ordenar que es tinguera només un sant patró i que se celebrara, junt amb les festes generals de l'Església, com de precepte, però no les demás"* (Vañó Silvestre, 1998: 129). Així, d'esta manera, és evident que a Castalla només podia existir un sant patró.

Això ens ho confirma el document de 1653 on apareix la referència que el primer patró de Castalla era Sant Roc. Ja s'ha dit, que es van col·locar tres redolins amb el nom dels tres sants de Castalla i la sort va fer que el consell nomenara primer patró al protector de la pesta. Potser, per influència de les últimes epidèmies de 1648, Onil havia votat la Mare de Déu de la Salut com a primera patrona, també protectora contra la pesta. Esta ordre papal va produir una reactivació de les festes religioses en detriment de festes com la Setmana Santa o la processó del Corpus Christi, que havia sigut la festa popular i religiosa dels pobles des de 1404 (València). La confirmació de l'aplicació d'aquesta nova legislació del Papat de Roma està en exemples com el de Bocairent (València). Aquesta vila va haver de realitzar l'elecció d'un únic patró per mitjà del sistema de redolins com havia sigut disposat des de Roma. La sort va fer que el vot realitzat en 1632 a Sant Blai (Sant Blay) quedara de nou revalidat en l'elecció de 1642.

La vila d'Ibi va ser una de les primeres viles valencianes a acatar l'orde papal de l'únic patronat. En el consell de 29 de juny de 1643 es va decidir: *"determinat que és nomene (...) i senya-l'en per patró (...) vila d'Ibi al gloriós Sant Salvador"* (Castelló, 2001: 234).

Anys més tard, de nou es va produir la intervenció de l'Església que va donar lloc a la confecció dels expedients de festes locals realitzats l'any 1770 i que han servit de base per a la realització de les taules sobre devocions locals que es presenten sobre Castalla i Onil. L'Església considerava que es perdien molts diners en festes populars i pocs en festes religioses, d'ací que el bisbe de Ciutat Rodrigo decidira sol·licitar la intervenció del propi rei. També, s'al·legava les excessives despeses que es feien en pólvora. Es deia que estes despeses minvaven les existències locals de pólvora i posaven en perill l'abastiment dels pobles en cas de necessitat per algun atac inesperat o simplement perquè fóra necessària la mobilització de les milícies. La queixa realitzada pel bisbe de Ciutat Rodrigo l'any 1769 va arribar a les mans del rei que va procedir a sol·licitar un informe previ de la realitat de les despeses en festes populars al Consell de Castella. Consultat el comte d'Aranda es va veure en la necessitat d'estendre estos informes a tot Espanya. Reunit el Consell de Castella i després de les deliberacions oportunes es publicà per mandat reial "l'Expedient General de Germanats, Confraries i Festes", datat a Madrid el 28 de setembre de 1770.

L'estudi de la documentació de Madrid ens permet realitzar dues taules sobre les festes locals realitzades a Castalla i Onil en aquella època. La major part d'eixes festes locals estaven relacionades amb l'agricultura. Si tenim en compte que la vida quotidiana girava entorn de les collites agrícoles, és evident que els patrons estigueren relacionats amb l'activitat econòmica. Així, s'expliquen devocions a Sant Abdó i Sant Senént (protectors contra el pedra o la mala pluja), Santa Bàrbera (terratrèmols), Sant Roc (pesta), Sant Blai (garrotet, una malaltia de la gola), etc.

Mes	Dia	Festa	Protecció
Gener	20	Sant Sebastià	pesta
	21	Santa Agnès	dones jóvens
Febrer	3	Sant Blai	garrotet
Març	19	Sant Joseph	
Abril	2	Sant Francesc de Paula	
Maig		Mare de Déu dels Desamparats	
Juny	13	Sant Antoni de Pàdua	
		Santíssim Sagrament	
Juliol		Sang de Christo	
	30	Sant Abdó i Sant Senent	pedra
Agost	15	Mare de Déu de l'Assumpció	titular de l'església
	16	Sant Roc	pesta
Setembre		Mare de Déu de la Soledat	
	15	Mare de Déu de la Nativitat	
Octubre	7	Mare de Déu del Rosari	
	10	Sant Tomàs de Vilanova	
Desembre	4	Santa Bàrbera	terratrèmols

Taula 1. Festes de Castalla de mitjan del segle XVIII (1750-1799). Font: AHN (Arxiu Històric Nacional), Consells, leg. 7105. Castalla. Elaboració pròpia.

Per exemple, apareix la devoció a Santa Anna que era patrona dels teixidors. La vila d'Onil a finals del segle XVIII destacava en les terres alacantines per la seua indústria del tèxtil, com així l'arplega el propi Cavanilles (1797). També, apareixen els temors dels veïns en forma de la seua devoció per la patrona la Mare de Déu de la Salut i per Sant Joaquim tots dos protectors de la pesta. Destaca la devoció a Sant Antoni Abad, protector del bestiar i patró dels arriers, cosa que evidencia la dependència de l'agricultura i la ramaderia com a base de l'economia d'Onil. Estos són només alguns exemples de les indicacions que ens oferix l'estudi del calendari festiu de mitjan del segle XVIII.

Mes	Dia	Festa	Protecció	Patró
Gener	17	Sant Antoni Abad	bestiar	arriers
Febrer	3	Sant Blai	gola	algepsers
Març	19	Sant Joseph	moribunds	fusters
Mes	Dia	Festa	Protecció	Patró
Abril	23	Mare de Déu de la Salut	pesta	
Juliol	14	Sant Bonaventura	xiquets malalts	
	25	Santiago		
	26	Santa Anna		teixidors
Agost	16	Sant Joaquim	pesta	
Setembre	16	Santa Eufèmia		
Novembre	10	Consagració esglèsia		

Taula 2. Festes d'Onil de mitjan del segle XVIII (1750-1799). Font: AHN. Consells, leg. 7105. Onil i Sempere Quilis, 1997; 192-193. Elaboració pròpia.

3. L'ORIGEN DE LES FESTES PATRONALS A CASTALLA. QUATRE CANVIS DE PATRONATS

Un document conservat en l'Arxiu Municipal de Castalla ens ofereix una visió de conjunt sobre els canvis de patronats de les devocions locals viscuts a Castalla. El text comença parlant de la intenció del rei Jaume I d'Aragó l'any 1245 de potenciar les festes dedicades a la Mare de Déu de l'Assumpció. Aquestes festes ja se celebraven a la ciutat de València i d'allí es van estendre a tot el regne. El patronat de Castalla a l'Assumpció va ser canviat entre 1473 i 1477 amb motiu del préstec d'un grup de músics (ministrils) per part d'un cardenal de Roma, pertanyent a la família del senyoriu de Xàtiva (València). És possible que fóra l'any 1473 perquè el cardenal Rodrigo de Borja va estar eixe any de visita a Xàtiva.

El cardenal va deixar els músics per al dia de La Mare de Déu de la Nativitat (15 de setembre) i Castalla va començar a celebrar les festes patronals en eixa data. De nou, sense mediar un document oficial només per la tradició, es va produir este canvi de patronat que va durar, almenys fins a l'any 1648. L'any 1471 en el consell celebrat a la vila d'Albaida es va retre homenatge de vassallatge al nou senyor feudal que havia comprat esta baronia valenciana, el cardenal Lluís Juan de Milá i de Borja. La venda es va signar entre membres de la família Vilaragut de València i eixe cardenal, el 5 de juliol de 1471 per mitjà d'escriptura pública davant del notari Antonio Llopis.

Lluís Juan de Milá i de Borja, l'any 1456 havia sigut anomenat cardenal de Santi Cuatri (Quatre Santos Coronats) i va passar a ser bisbe de la diòcesi de Lleida. Va ser un cardenal molt influent i tota una personalitat en la seua època ja que era nebot del Papa Calixt III (Alfonso

de Borja) i cosí del futur Alejandro (Rodrigo de Borja). Entre els anys de 1473 i 1477 el bisbe procedent de Roma, va tornar a Albaida i va portar amb si un grup de ministrils de l'època. El document conservat en l'Arxiu Municipal de Castalla parla expressament d'este cardenal, ja que el seu fill Jaume de Milá no va seguir la carrera eclesiàstica. La sol·licitud d'eixos ministrils per part del consell de Castalla va ser el motiu del canvi de patronat a la vila. En no poder acodir els ministrils a Castalla el 15 d'agost, dia de la patrona local la Mare de Déu de l'Assumpció, el consell local va decidir traslladar el patronat a una altra data, en concret al 8 de setembre dia de la Nativitat –una altra advocació mariana d'exaltació de la Mare de Déu–. Per difícil que parega de creure –sempre hi ha llegendes locals– així es va canviar la patrona i la data. Este canvi apareix així contat en l'esmentat document de l'Arxiu Municipal de Castalla.

De nou, és important recalcar el canvi de patronat a Castalla. Recordem que l'any 1642 el papa Urbà VIII va publicar una ordre en què va manar que en cap poble poguera haver-hi més d'un patró principal. Per això, per mitjà del sistema de sort a través de tres redolins es va sortejar el patronat entre diversos sants, sense concretar quins eren els altres dos, encara que sabem que un d'ells era Sant Roc. La sort va fer que fóra anomenat Sant Roc com a primer patró oficial de Castalla. No podem precisar que en el sorteig entraren dos redolins més dedicats a la Mare de Déu de l'Assumpció i a la Mare de Déu de la Nativitat. El document cita la paraula “sants” sense precisar si ho fa d'una manera general.

Una de les primeres festes patronals dedicades a Sant Roc que estan documentades es va celebrar el 16 d'agost de 1652. S'observa que es realitza una gran despesa, ja que el consell recorre a la col·lecta veïnal per a cobrir-la. Les festes desenvolupen un programa típic d'unes festes patronals amb: misses, sermons, música i processó al sant. Destaca el fet que no es faça cap despesa en pólvora. Això no indica que al llarg dels anys no es fera: *“al gloriós Sant Roch (...) dit gloriós sant és advocat de dit malament de pesta serà be que en el present any faça la present vila la festa a la vostra mercé parega ser mes a propòsit (...) en fet un acapte en tots els particulars de dita vila i siga donat d'almoïna (...) fasa fera (...) co és música, organiste, serà i sermó ab processó”* (AMC. –Arxiu Municipal de Castalla–. Consell de d'agost, sf., Signatura C-4 569/2).

Donada la importància del document ementat sobre Castalla que explica els canvis de patronats s'ha realitzat una selecció dels fragments més destacats: *“Així mateix fonch proposat per dit Jurat en cap que quant el Senyor Rei en Jaume de bona memòria dit i nomenat el conquistador, conquesta el principal de Catalunya i els Regnes d'Aragò i València i els guanya dels moros, apres d'haver-los poblat dels mateixapres d'haver-los poblat dels mateixos en els termes dels ciutats, vils i llochs, d'aquells respective i havent-los cascuna d'aquels fonch fundar una església en honor i Reverència de l'Assumpció de La nostra Senyora i havent guanyat hacs castell i vila de Castalla i havent procehit en aquella el que en els demes funda l'església de dita vila que vaig fugir és dolga església vella de dita vila tots la dita Invocació de l'Assumpció de la Verjurada Maria com es veu el l'altar d'aquella, a hon el senyor la corona per Reyna i senyora del cel i defer dit la terra, en la qual fundació, i institució de l'assumpcio de Santa Maria l'han venerada i festejada totes postres antepasats i antecesors ab festes i alegries, i este per tradició que havent-se seguet que un cardenal de la família dels senyors d'Albaida, vingué de Roma i porta pera són regals un Joch de menestrils cosa que en este regne no ni havia i havent tengut noticia en dita vila de dita musica i pera festejar millor dita festa de l'assumpció de nostra senyora en dita vila, els Jurats que tuncheren imbiaren el sindich al dit senyor cardenal suplicant-li fes mercé dexar vindre dits menestrils a dita vila pera dites festes, a lo que dit senyor cardenal respongue, que no podia fer dit servici a dita vila per al dit dia per fer ell la dita festa de l'assumpcio en dita vila d'albaida que era molt devot.*

Pera que transferisen la dita festa per al dia de la nativitat de nostra senyora i que pera dit dia els faria merce de dèxar anar dits menestrils a dita vila com en efest és seu aixà, i per dita traslació de l'assumpció en nativitat s'ha perdut el nom de la primera fundació i pasta en la nativitat d'hon hi ha seguet que en els presentacions del rectoria la nomenen sols invocació de la nativitat de nostra senyora i en els visites que fan els señors archebisbes de València s'intitula aixà mateix, sent molifer ell la dita festa de l'assumpció en dita vila d'Albaida que era molt devot.

Pera que transferisen la dita festa per al dia de la Nativitat de nostra Senyora i que pera dit dia els faria merce de dèxar anar dits menestrils a dita Vila com en efest és seu aixà, i per dita traslació de l'Assumpció en Nativitat s'ha perdut el nom de la primera fundació i pasta en la Nativitat d'hon hi ha seguet que en els presentacions del Rectoria la nomenen sols Invocació de la Nativitat de Nostra Senyora i en els visites que fan els señors archebisbes de València s'intitula aixà mateix, sent molt al contrari de la fundació feta per dits Rei el senyor Jaume i attenant i considerant que sa santedat del Papa Hurbano octau ab 'motu' propi brolla que cada ciutat, vila o lloch no pogue tenir mes d'un Patró i la present vila posa en redolins tres noms de sants, l'hu dels quals finch el glorios Sant Roch la festa del qual sant se celebra en setze d'Agost, un dia immediat despres la festa de la dita assumpció de nostra senyora" (AMC. Consell 4-setembre-1653, sf.).

Entre 1648 i 1653 es degué publicar el patronat oficial de Sant Roc. Eixe document no es conserva en l'Arxiu Municipal de Castalla i és possible que es localitze en mans particulars. Des de, potser l'any 1648, Sant Roc (16 d'agost) era patró de Castalla fins poc abans de 1719. La Mare de Déu de l'Assumpció també tenia festes locals per ser la titular de l'església parroquial i per ser la devoció més antiga de Castalla –devoció medieval–. Entorn 1719 la vila va decidir tornar-li el patronat a una altra advocació de la Mare de Déu, en concret a la Mare de Déu de la Soledat, qui actualment és encara la seua patrona. Els escassos documents conservats a Castalla assenyalen que durant el segle XVIII se solia recórrer a esta verge en festes i rogatives, incloent-hi el tir de pólvora.

Encara a l'agost de 1652 el consell de Castalla va decidir la celebració de la festa de la Nativitat –antiga devoció–, el 8 de setembre. En part perquè el festeig se celebrava des de finals del segle XV (1473-77). Va ser a l'any següent (1653) quan el consell va canviar el patronat de l'església, de nou a la Mare de Déu de l'Assumpció –la patrona més antiga–, el dia 15 d'agost. La festa de 1653 és una de les últimes dedicades a la Nativitat: "*festa de la nostra senyora de setembre (...) el dia de la nativitat*" (AMC. Consell de 4-setembre-1650, sf., Signatura C-569/2). Aquesta afermament es pot demostrar perquè en anys successius es tornen a localitzar documents que parlen de la celebració de la festa de Mare de Déu de l'Assumpció. La devoció no s'esmenta com a festa patronal sinó només com a titular de l'església parroquial. El document anterior del 4 de setembre de 1653 matisa que s'havia tornat a recuperar la devoció original de Castalla dedicada a l'Assumpció.

4. L'ORIGEN DE LES FESTES PATRONALS A ONIL. LA SUPOSADA EPIDÈMIA DE PESTA DE L'ANY 1648

La pesta de 1647-1648 no va ser tan mortal com tradicionalment s'ha dit –almenys a la Foia de Castalla–. Possiblement, va ser una pesta més, però el cas és que el seu component de contagi mortal es va magnificar en excés i açò va fer que en molts pobles com a Onil es recorreguera a les llegendes per justificar que només la intervenció divina havia pogut amb eixa epidèmia.

Almenys així ha sigut contat, però les dades històriques són altres, tenint en compte els nous documents que es conserven en l'Arxiu Municipal de Castalla.

La història succeïda a la vila d'Onil sobre els mesos en què va durar l'epidèmia està contada pels dos metges de Castalla. Ells van ser els que van fer l'informe de l'estat de salut de la població d'Onil. L'expedient conservat a Castalla ens ajuda a acostar-nos més al que realment va ser eixa epidèmia en eixa vila, des del punt de vista de dues persones que tenien la suficient formació científica –de l'època– com per a contar d'una manera més realista el que verdaderament va succeir en aquell any de 1648. L'informe dels dos metges comença amb els primers casos de pesta escorcollats a València. A l'octubre de 1647, es rep la notícia a la vila de Castalla de la visita del representant del senyor feudal. El poder senyorial enviava els seus delegats per a posar els comptes al dia i realitzar els cobraments del senyor duc. Així, el consell local davant les notícies de pesta a València decideix: *“que no donaren entrar al Procurador del senyor Duch mentres yaga pesta a València i altres parts”* (AMC. Consell d'octubre, ful. 24 v., Signatura C-569/2).

Des d'eixe mes d'octubre de l'any 1647 la pesta era ja coneguda i temuda, però encara no havia arribat a la Foia. En pocs mesos l'epidèmia es va propagar per estes terres perquè era impossible controlar el pas de les persones que diàriament anaven de València a Xàtiva, Alcoi o Villena. El duc de Béjar no sols es preocupava de les rendes que havia de cobrar sinó també de l'estat dels veïns de la Foia. En este sentit, a l'abril de l'any 1648 la pesta era ja una evidència a Alcoi. El duc de Béjar va enviar a un visitador (el senyor Manuel Rubín de Celis) perquè fera un informe de l'epidèmia perquè, en les grans ciutats, estava causant una gran mortaldat. Encara en les terres de l'interior, la quantitat de persones i pobles contagiats era desconeguda. D'esta manera, l'informe elaborat pels dos metges de Castalla sobre els seus veïns i els d'Onil ens dona la realitat d'aquella epidèmia: *“que en la vila d'Onil i havia algunes malalties en el dia d'ahir”* (AMC. Consell de d'abril, fol. 36, Signatura C-569/2).

En el dit informe s'aprecia l'escassa incidència de la pesta en els veïns. Va ser més aviat una por generalitzada al contagi, que una epidèmia real.

A finals d'abril de 1648 el delegat del duc manà que els dos metges de Castalla passaren una revisió als malalts d'Onil i establiren una quarantena en la zona de la *“font del llop”*. Estes eren les mesures habituals de les epidèmies. Se solia tindre prou atenció amb la pesta però, les epidèmies anuals denominades *“terçanes”* eren prou comunes (s'iniciaven per la corrupció de l'aigua estancada en ser consumida o usada per llavar els aliments). Els dos metges de Castalla van eixir de la vila acompanyats per les autoritats del lloc i van realitzar un informe que es resumeix de la següent manera: el contagi a la vila d'Onil s'havia iniciat per l'arribada d'un veí de la vila d'Ontinyent, que estava infectat i que als pocs dies havia contagiats les persones amb què va estar. La pesta d'eixe any produïa la mort als pocs dies –com el cas de l'home d'Ontinyent– per la qual cosa la por entre la població se va estendre immediatament. A pesar que el contagi va poder ser major en les terres valencianes, i en concret a Onil, les mesures sanitàries preses van poder frenar el contagi: cremar roba, quarantena, sagnies, etc.

Aquesta pesta a la Foia de Castalla no va arribar a ser una epidèmia sinó més prompte un contagi puntual el traç més significatiu del qual, era que produïa la mort immediatament –quelcom poc habitual en les últimes pestes sofrides a Onil–. L'informe firmat pels dos metges de la vila de Castalla sobre Onil és prou clar: d'una població de 851 habitants només havien mort tres persones i una es trobava malalta. No es tenia clar si els seus símptomes eren de pesta o només de terçanes no contagioses –encara així, per prevenció es va decidir el seu aïllament–. És possible que en eixos mesos pogueren morir més persones d'altres malalties però en els llibres de morts –*mortuoris*– de l'església parroquial d'Onil es van comptabilitzar com a morts de pesta.

El que és indubtable és que l'informe dels dos metges de Castalla era clar i només van estar a Onil per quantificar els malalts que havia hagut per la pesta, no per cap altra malaltia més.

Eixa simple pesta va donar lloc a una desmesurada situació de pànic i per generalitzada entre els veïns d'Onil. Aquesta por va ser el que els hagué de fer encomanar-se a l'ajuda divina i, en este cas, a la Mare de Déu, en concret a l'advocació de la Mare de Déu de la Salut per aconseguir que la pesta no invadira la vila. Sembla que el fet que no es produïra un contagi massiu i que s'estiguera en unes dates d'extrema religiositat, com la Setmana Santa, va ser el que va portar al consell d'Onil a declarar la Mare de Déu de la Salut com a patrona de la vila. Segurament, va ser la por i no el fet que s'haguera produït el miracle de la curació, ja que hi havia pocs malalts i a penes va haver morts. Aquesta és la conclusió que ens oferix l'informe-document que es localitza en l'Arxiu Municipal de Castalla del mes d'abril de l'any 1648 sobre la pesta de la vila d'Onil.

Sense ànim de polemitzar amb el fet religiós en ell mateix, s'observa a Onil –igual que a altres tantes viles– que s'ha mitificat un fet històric que va succeir de manera puntual i s'ha convertit en un fet d'una gran rellevància. Cosa que ha donat lloc al sorgiment de tota classe de llegendes i miracles, sent tot això erroni des del punt de vista històric. Per aquest motiu, esta comunicació només pretén ajudar que els veïns d'Onil coneguen, no sols les llegendes tradicionals de la vila que formen part del seu llegat cultural, sinó també els documents històrics que s'acosten a la veritat dels fets i que es conserven en arxius històrics com el de la veïna Castalla.

En l'Arxiu Municipal de Castalla està l'informe dels dos metges de Castella sobre el que vertaderament va succeir a Onil i no presenta cap dubte. Un fragment de l'informe ens diu: *"en dita vila d'Onil aquells accediren personalment a tots els cases que i havia persones malaltes en dita vila i en dita visita foren atrobats sols sis malalts, els quals no tenen malaltia de contagi algú (...). Primerament Thomas (...) vingué malats de la vila d'Ontinyent a la d'Onil el qual estava malat d'una terçana continua al principi ab uns vomits biliosos i una gran vigília i posrades els forces i a l'egon dia de la malaltia morí"* (AMC. Consell de d'abril, ful. 36, Signatura C-569/2).

Però encara hi ha més. Un document del consell de Castalla (acta) datat el 8 de maig d'eixe mateix any de 1648 de nou torna a esmentar la pesta a Onil. Ens diu que ja no queda cap malalt a la vila per la qual cosa el perill de contagi havia passat: *"en dita vila d'Onil no i hi ha malament ningú, els tornaren la comunicació (...) per relació dels doctor Nicalu Rico i del de la vila d'Ibi, que a Onil no i hi ha malats ninguns i que estan lliures de qualsevol contagi"* (AMC. Consell de 8-maig-1648. ful. 40, Signatura C-569/2).

Poc després, el 9 d'agost de 1648 el consell de Castalla rep una notificació de València comunicant-li que la pesta seguia activa, encara que controlada, i el consell de Castalla simplement contesta i confirma: *"Castalla (...) la present vila està sana"* (AMC. Consell de d'agost, ful. 43 v., Signatura C-569/2). Per a finalitzar, es pot afegir que els vertaders fets històrics apareixen moltes vegades mesclats amb les llegendes locals. Com a exemple, es pot esmentar la vila d'Albaida. Per la por estesa per l'epidèmia, es va va prendre la decisió de fundar un patronat nou. El consell d'Albaida justificava el fet de no haver tingut ni un sol malalt en esta epidèmia perquè havia rebut una ajuda divina i va considerar este fet com a miraculós. Per això, va ser nomenada com a patrona de la vila a la Mare de Déu de Gràcia. Així, a finals de l'any 1647 va ser proclamada com a patrona amb festa anual de devoció local (Roses, 1989, s.f.). La festa es va instaurar al maig a la Mare de Déu de Gràcia i anys més tard va passar a denominar-se de la Mare de Déu del Remei –l'any 1684– (Castelló Port, 1984, sf.).

5. EL TIR DE PÓLVORA: DE LES MOSTRES MILITARS A LES FESTES RELIGIOSES

Encara que no es tracta d'un festeig pròpiament dit, sí que era un esdeveniment social d'importància. Ens estem referint a la celebració de les "mostres militars", les revistes d'ensinistrament de les tropes locals. Els hòmens de cada municipi entre 18 i 55 anys formaven part de les milícies encarregades de la defensa de les viles i formaven part de les partides o crides obligatòries en cas de guerra. L'element militar és constant en este període a Castalla i a Onil. Eixe element està en el seu doble vessant, és a dir, apareix a través de l'organització de les companyies urbanes de Castalla i d'Onil i de la compra habitual de pólvora i armes.

Arran de la reorganització d'aquestes companyies militars per les ordenances del rei Felip II (Milícia Efectiva del Regne de València de 1597) és quan, a Castalla i a Onil, es fa freqüent la composició de les companyies denominades "Milícies Urbanes". Habitualment eren convocades pels avisos des de la costa alacantina de la presència de pirates barbarescos procedents del Nord d'Àfrica. Els llibres de consells i els de claveria de l'Arxiu Municipal de Castalla ens parlen de la convocatòria d'aquestes milícies per a veure el seu ensinistrament. Com a exemple sobre Castalla i Onil es poden citar:

- 1649, febrer, 7. Elx. Celebració d'una mostra militar a la vila d'Elx. Allí són convocades les milícies de la Baronia de Castalla, Onil i Tibi per a formar part de la "Milícia Efectiva" –l'exèrcit del Regne de València–. Van ser un total de trenta-cinc soldats de les milícies urbanes de la vila que formaven part de la companyia d'Ibi: *"en l'any 1643 foren nomenats pera la milicia efectiva en dita vila de Castalla trenta i cinch persones en soldats de la Companyia d'Ibi (...) sergent de dita Companyia (...) alferis (...) de dos del present aquell avisa que te orde del senyor Felip Milá mestre de camp de la plaça d'armes d'Elig, pera passar mostra dels soldats de dita companyia"* (AMC. Consell de 7-febrer-1649, sf Signatura 569/2). D'igual manera, la milícia disposava també d'alferes, sergent i "atambor", però en eixa mostra encara no s'havien sigut anomenades les persones que ostentarien eixos càrrecs militars. Els esmentats càrrecs de la milícia segueixen recordant els actuals càrrecs festers perquè el seu origen està en eixes milícies urbanes que hi havia a Castalla i a Onil.

Eixe ús de la pólvora no era exclusiu de les convocatòries militars. També, les milícies urbanes en algunes festes religioses feien salves de pólvora acompanyant les imatges religioses. Així va succeir en el cas de Castalla amb Sant Tomàs de Vilanova, que en eixos anys només era una devoció popular més, no era un patró local.

- 1648, setembre, 24. El convent de Sant Sebastià (mínims) cedeix a l'església parroquial una relíquia del beat Tomàs de Vilanova (Vilanova) que, al seu torn havia sigut cedida per la catedral de València l'any 1639. Per l'entrega de la relíquia el capellà de l'església parroquial sol·licita al consell de Castalla, que faça una processó acompanyada per una companyia de soldats armats fent tirs de salves de pólvora. Aquesta companyia de soldats formaria part de les milícies urbanes de la vila. La processó es va realitzar des de l'ermita de Santa Bàrbara, on estava la relíquia, fins a l'església. El recorregut va ser adornat amb enramades per part dels veïns segons ordre municipal: *"jurat en cap, que el dit vicent damià de la serra rector (...) parroquial (...) en l'any 1639 [reliquia] del Pare Beat el senyor Thomàs de Vilanova i que ara ens porta una relíquia de dit sanch posada en un cofrenet de plata (...) que serà be que en la processó que s'ha de fer des de Santa Bàrbara a la dita parroquial, quant aquell entregue dita relíquia, que serà demà divendres, en dita processó és previnga la música i també és fassa una companyia de soldats donant-los la corda i pólvora que convinga (...) previngan la música i menestrils (...) i que el carrrech*

(...) *pera hon de passar dita processo els vehins l'enrramen i adornen com convinga (...)*
pera que ab mes solemnitat es festege dita festa" (AMC. Consell de 24-setembre-1648,
ful. 44, Signatura C-569/2).

6. DE LA VARIETAT D'ALARDOS, SOLDADESQUES I FESTES DE MOROS I CRISTIANS

Arribats a este punt és indubtable que a Castalla i a Onil, al llarg dels segles XVI al XVIII, s'usava pólvora per diferents motius. Generalment, per qüestions militars encara que a vegades apareix en festejos locals. Al llarg del segle XVIII es generalitza eixe ús de la pólvora. Però, qui formava part d'eixes companyies d'arcabussers?, senzillament alguns hòmens entre 18 i 55 anys, formaven part de la milícia militar local. A més, quina professió exercien?: en la majoria dels casos eren els llauradors de la vila (els llauradors o els maseros).

Els expedients de l'Arxiu Històric Nacional localitzats en la secció del Consell de Castella només parlen d'Alcoi, Banyeres, Bocairent, Ibi, Onil, Biar i Castalla. Poc després arribarà també la reclamació de Xixona. El cas d'Onil també és especial perquè l'any 1799 presentava una festa en què apareixia, en la baixada de la patrona des de la seua ermita, la celebració d'una festa en què s'incloïa un castell fester en una de les places públiques amb la participació d'una soldadesca, possiblement, amb moros i cristians. Tampoc cal oblidar el seu antic text d'ambaixades a manera de comèdia poètica de mitjan del segle XVIII. Eixe text, a manera d'ambaixades, més el seu castell fester és signe inequívoc que a Onil ja es representava una festa al mode dels Moros i Cristians des de l'últim terç del segle XVIII. És un dels escassos exemples localitzats junt amb el d'Alacant (per festes reials), Elx, Alcoi (ocasional), Benilloba (només coneguda en 1747), a Vila Joiosa (només coneguda en 1753). La singularitat d'Onil consisteix en el fet que s'esmenta com una festa anual celebrada amb motiu de les festes patronals.

Els textos d'Onil, com s'ha comprovat en un estudi més ampli, són de característiques neoclàssiques, com els que es conserven de Mallorca (1792) i de Dénia (1796). Esta definició ve donada per tres característiques fonamentals: el llenguatge emprat, les referències històriques i mitològiques i la semblança entre alguns fragments. Les antigues ambaixades d'Onil estan escrites en l'estil de les comèdies poètiques de la segona meitat del segle XVIII, com les de Mallorca de 1792, i són parlaments creuats escrits en vers entre dos bàndols enfrontats com les ambaixades de Dénia (1796). Per tant, les antigues ambaixades d'Onil es poden datar en la segona meitat del segle XVIII (1760-1780). A tot açò, cal afegir, que les semblances històriques i alguns passatges de les antigues ambaixades d'Onil i les d'Alcoi (1838) fan que es puga afirmar que els textos d'Alcoi són una versió modificada d'uns textos més antics, els d'Onil.

Castalla i Onil desenvolupen l'ús de la pólvora i va ser obligatori en els seus mostres militars. Després l'inclou en algunes festes locals o esdeveniments rellevants. Les seues festes patronals durant el segle XVII no incloïen pólvora perquè van canviar els patronats. En el cas de Castalla, fins a tres vegades en el mateix segle: Ntra Sra. de l'Assumpció, Ntra. Sra. de l'Assumpció i Sant Roc. Així, a Castalla fins a l'aparició de la devoció a Ntra. Sra. de la Soledat entre 1679 i 1719, i a Onil a la Mare de Déu de la Salut l'any 1648. El punt culminant a Castalla es va produir l'any 1719 on apareix la Mare de Déu de la Soledat en una pregària acompanyada de "*música, Alardo, disparant cent i deu homes*" (Rico Arro, 1982, sf.). Eixa és la primera referència documental de la unió de la patrona (o, potser, seria proclamada pocs anys després) i d'aquella companyia de soldats que realitzen un tir de salves de pólvora. Esta unió entre la patrona i la pólvora continuarà amb altres exemples com els de 1757, 1771, 1803, 1804, etc. Així queda demostrat en els documents localitzats en l'Arxiu Municipal de Castalla.

Com a peça documental excepcional per a conèixer eixe origen fester a Castalla i a Onil estan els seus expedients ja esmentats de l'Arxiu Històric Nacional de Madrid i de l'Arxiu del Regne de València. Castalla rep el permís per al tir de pólvora en les seues festes sota un conjunt de documents denominat "Reial Provisió del rei d'Espanya Carles IV, datat el 27 de gener de 1804". La sol·licitud de Castalla l'havia realitzada el Clavari Perpetu de la Confraria de la Mare de Déu de la Soledat en nom del consell local i el Consell de Castella els concedeix el permís, previ certificat de la Sala del Reial Acord de València per al tir de salves de pólvora el dia de la seua festivitat. Se celebrava una processó pels carrers de la vila, una per a la baixada de la patrona (començament de les festes) i una altra per a la pujada (al finalitzar les festes).

L'expedient d'Onil està datat el 29 d'abril de 1799. La sol·licitud va ser enviada al febrer, l'exposició del defensor es va fer al març i la concessió es va redactar a l'abril de 1799. El procés d'Onil va ser immediat i és una clara excepció dins de la lentitud administrativa borbònica. Crida poderosament l'atenció, sense que sapiem el motiu, la concessió del permís a Onil en a penes dos mesos. Possiblement, Biar degué quedar-se igual de sorprés perquè la seua sol·licitud va ser presentada l'any 1792 i la seua concessió es va fer a l'abril de 1800.

Atés que la documentació és prou voluminosa s'ha fet necessari separar els diferents temes a tractar:

- Els orígens de la Festa de Moros i Cristians. Només les poblacions que utilitzaven el tir de pólvora són les que sol·liciten el permís al Consell de Castella. La resta de poblacions celebraven un tipus de festes locals o patronals que no implicava el fet de demanar este permís. Doncs bé, només estan els expedients de: "Alcoi, Bocairent, Banyeres, Ibi, Onil i Biar", és per això que només estos municipis són els que celebraven algun tipus de simulacre festiu amb ús d'arcabussos o mosquets amb pólvora. La vila de Castalla és la que falta per esmentar perquè el seu expedient és una miqueta més tardà que el dels altres. Un altre cas a banda és el de Xixona que encara que va tramitar el seu expedient en eixos anys, a hores d'ara segueix sense estar clar quin va ser el procés que va seguir.
- Les festes patronals amb pólvora. Estes set poblacions en els seus respectius informes reconeixen que realitzen tir de pólvora en les seues festes patronals, per tant les seues celebracions giraven entorn del tema religiós i la devoció en formava part, era el principal motiu de les festes. A Alcoi per Sant Jordi, a Bocairent per Sant Blai, a Banyeres per Sant Jordi, a Ibi per Nostra Senyora del Desemparats, a Onil per Nostra Senyora de la Salut, a Biar per Nostra Senyora de Gràcia i a Castalla per la Nostra Senyora de la Soledad.
- L'element militar com a base de les festes patronals. En eixos expedients es reconeix que l'ús de la pólvora es realitza per una o diverses companyies de veïns que realitzen simulacres o evolucions militars. S'expressa directament que les festes agafen un model al qual imiten. Eixe model era el mode militar d'organitzar-se, desfilar i disparar la pólvora.
- Alcoi i Bocairent com a models festers. En els expedients de Banyeres, Ibi i Biar es reconeix que els veïns realitzaven draps i altres manufactures per a les fàbriques d'Alcoi i Bocairent. L'expedient d'Ibi en concret diu: "*fer llanes per a les fàbriques d'Alcoi i Bocairent*". Per això, és possible pensar que les principals festes tingueren lloc a Alcoi i Bocairent.
- Les soldadesques d'Alcoi, Bocairent, Banyeres, Ibi, Biar i Castalla. Estes sis poblacions assenyalen l'existència, en les seues festes patronals, d'una festa religiosa amb eixe component militar que està representat per la pólvora i per la imitació d'unes companyies militars. Eixes companyies realitzen algun tipus de recorregut, a manera de desfílada, i

en uns casos s'expressa que està dins de la processó realitzada al patró local. D'esta manera, es pot afirmar que, documentalment, estes poblacions feien una soldadesca formada per una companyia o per un únic bàndol: "processó amb soldadesca", segons es diu en l'expedient de Bocairent. Hi hauria evolucions al mode militar, una desfilada processional fins i tot tirs de pólvora, però no s'esmenta en cap dels cinc casos l'existència de cap castell. Només apareix esmentat en el destacadíssim expedient de la vila d'Onil.

- El dubte d'Alcoi. L'expedient d'Alcoi està encapçalat i signat per dues persones diferents que s'anomenen "capitans de la festa". Este tipus de denominació ens planteja el dubte sobre el fet de si eren capitans de dues companyies de soldadesques diferents o si en realitat eren els capitans dels dos bàndols de Moros i Cristians.
- El cas d'Onil. És curiós assenyalar que Onil no reconeix cap vinculació econòmica amb la resta de les viles esmentades, però no dubtem que devia haver-hi algun tipus de relació comercial que no apareix assenyalada en el seu complex expedient. Onil és l'única població que en el seu propi expedient reconeix l'existència de dues companyies i d'un simulacre de pólvora entorn d'un castell fester situat en el centre d'una de les places públiques. Aquest fet, que és únic en els set expedients consultats permet afirmar que només a Onil es pot demostrar, documentalment que a finals del segle XVIII (1785-1799) existira una festa amb una enorme semblança amb els Moros i Cristians en el seu origen o almenys una soldadesca de dues companyies enfrontades per un castell. Quelcom que no apareix assenyalat ni expressat en la resta d'expedients dels altres sis municipis.
- El protagonisme dels gremis d'oficis. Encara que siga un aspecte poc conegut o poc investigat, la veritat es que és molt important destacar qui organitzava o qui dirigia la festa patronal on apareixien companyies a manera de soldadesques. La prova evident ens l'oferix l'expedient d'Alcoi, on la carta dirigida al Consell de Castella és firmada per dues persones "Antonio Abad fabricant de paper i Salvador, que ho és de draps". Estes dues persones pertanyents als oficis més majoritaris d'aquell Alcoi de finals del segle XVIII, són en qui d'alguna manera requia la responsabilitat de la festa patronal d'eixe moment. Gràcies al seu ímpetu per escriure al Consell de Castella sol·licitant el permís per a l'ús de la pólvora, perquè eren els capitans d'eixe any, és pel que es pot afirmar que els gremis de les viles i ciutats eren els organitzadors d'estes soldadesques. Este fet ja s'ha provat en els casos de la ciutat d'Alacant i Elx (González i Hernández, 1999).

7. EPÍLEG

L'actual Festa de Moros i Cristians, està començant a demostrar-se, és el resultat de la unió de quatre tipus de festejos que han anay celebrant-se en els pobles al llarg dels segles:

- a) L'antiga Festa de Moros i Cristians realitzada en les festes reials. Estaven dedicades als reis d'Espanya i es realitzaven per diversos motius: naixements de prínceps, proclamacions de reis, victòries militars, etc.
- b) La festa militar: realitzada a través de les mostres i de les ostentacions que van evolucionar en desfilades festeres amb acompanyament musical per a no perdre el pas.
- c) La festa religiosa: incloent les misses, les romeries, els sermons i les rogatives públiques (potser les més importants perquè solien portar acompanyament musical i que comptaven amb la participació d'una companyia d'arcabussers que feien un tir de pólvora -alardo-).

4. La festa popular: la que realitzaven els veïns de qualsevol poble que incloïa corregudes de bous, tir de coets, etc.

Per a finalitzar, el meu agraïment per l'Arxiu Municipal de Castalla en les persones de Antoni García i Bernabeu i de Joan Antoni Bellot.

BIBLIOGRAFIA

CASTELLÓ, A. (2001): *Ibi, de Lloc a Vila Reial*. Ibi.

GONZÁLEZ HERNÁNDEZ, M.A. (1999): *Moros y Cristianos. Del Alarde Medieval a las Fiestas Reales Barrocas (siglos XV-XVIII)*. Alicante.

- (2002): *Castalla y Onil en el origen de la Fiesta de Moros y Cristianos (1473-1804)*. Inédito.

RICO ARRO, A. (1982): "La Real Provisión del rey Carlos IV autorizando el disparo de salvas de pólvora en Castalla". *RFMC (Revista de Festes de Moros i Cristians)*. Castalla

VAÑÓ SILVESTRE, F. (1998): "El libro de la Cofradía de la Minerva (I)". *RFMC*: 121-140. Castalla.

VÁZQUEZ HERNÁNDEZ, V. (2000): "La devoción a San Blas en Sax: génesis y evolución". *La Religión en las Fiestas*: 53-71. Alicante.